

Article ID: 190614
DOI: 10.5586/wb/190614

Publication History

Received: 2024-01-15
Accepted: 2024-06-04
Published: 2024-07-11

Handling Editor

Ludwik Frey; W. Szafer Institute of Botany Polish, Academy of Sciences, Kraków, Poland

Funding

The research was self-financed by the author.

Competing Interests

No competing interests have been declared.

Copyright Notice

© The Author(s) 2024. This is an open access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the article is properly cited.

RESEARCH PAPER

Rośliny okresu Bożego Narodzenia w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego z 1883 roku

Piotr Köhler *

Instytut Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Gronostajowa 3, 31–387 Kraków, Polska

* To whom correspondence should be addressed. Email: piotr.kohler@uj.edu.pl

Streszczenie

Józef Rostafiński (1850–1928), botanik i profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (wówczas Austro–Węgry), ogłosił w 1883 r. ankietę dotyczącą lokalnego nazewnictwa i użytkowania roślin na ziemiach polskich. Najbardziej kompletna wersja kwestionariusza zawierała pytania odnoszące się do około 130 gatunków. Wśród tych pytań jedno dotyczyło roślin używanych podczas świąt Bożego Narodzenia. Niniejsza praca jest opracowaniem przesłanych w odpowiedzi na ankietę informacji o tej grupie roślin, o której informacje zawarte były w 25 listach od 25 osób. (77 rekordów dotyczy 22 gatunków stosowanych głównie jako składniki tradycyjnych potraw wigilijnych, niekiedy także w praktykach magicznych.) Najczęściej w odpowiedziach pojawiają się dane dotyczące: *Papaver somniferum* L. – 9 razy oraz *Brassica oleracea* L. var. *capitata* L. – 7 razy. Informacje uzyskane w ankiecie są najstarszymi danymi na temat tej grupy roślin, jakie otrzymano od ludności wsi ze wszystkich ziem polskich. Świadczą nie tylko o tradycyjnej kuchni bożonarodzeniowej ludności wiejskiej zamieszkującej ziemię polskie, lecz także o związanych z roślinami przesądach, którym hołdowano w okresie Bożego Narodzenia w latach osiemdziesiątych XIX wieku.

Słowa kluczowe

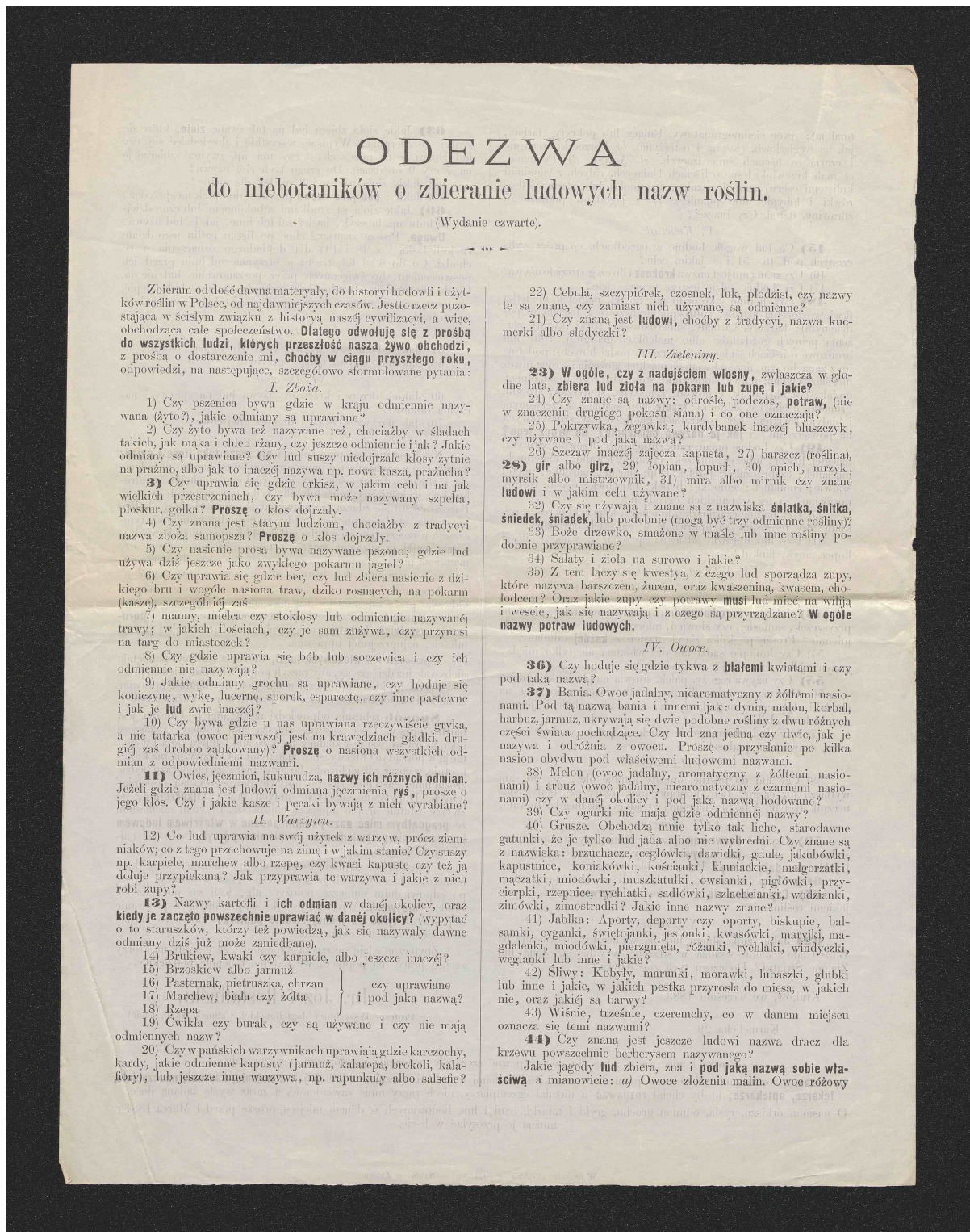
etnobotanika historyczna; Polska; obrzędy Bożego Narodzenia; polskie potrawy

1. Wstęp

Święta Bożego Narodzenia były szczególnym okresem w roku obrzędowym polskiej wsi, pełnym tradycyjnych zwyczajów, podczas których rośliny grały ważną rolę. Pomimo to, ten okres stosunkowo późno stał się obiektem naukowych zainteresowań (np. Gloger, 1900; Semkowicz, 1904). Kilka prac powstało w okresie międzywojennym (np. Klinger, 1926). Znacznie wcześniej na rośliny używane podczas tych świąt zwrócił uwagę Józef Rostafiński (1850–1928), profesor botaniki na Uniwersytecie Jagiellońskim, który w 1883 r. rozpisał na terenie trzech zaborów ankietę etnobotaniczną (Rycina 1). W rezultacie otrzymał prawie 860 listów od około 370 respondentów. Nie wszystkie listy się zachowały, a te które przetrwały, są obecnie przechowywane w Muzeum Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego (Rycina 2). Niniejszy artykuł jest kolejnym z serii zawierającej opracowania poszczególnych zagadnień tej ankiety (Köhler, 1986; 1987; 1993a; 1993b; 1993c; 2010; 2013a; 2013b; 2014a; 2014b; 2014c; 2015a; 2015b; 2015c; 2015d; 2016; 2017; 2018; 2019a; 2019b; 2021; Köhler et al., 2023; Köhler & Zemanek 1986; Łuczaj, 2008; Łuczaj & Köhler, 2011, 2014; Łuczaj et al., 2012, 2013), z tego też powodu bardziej szczegółowe informacje jej dotyczące nie są tu podane. Podobnie jak lista respondentów, lista miejscowości czy obszarów, gdzie używane były dane nazwy, ani też mapka pokazująca geograficzne rozmieszczenie tych

miejscowości. Dane te już znajdują się we wcześniejszych publikacjach (Köhler, 1993a, 2015a).

Rostafiński bezpośrednio pyta o rośliny związane ze świętami Bożego Narodzenia jedynie w pytaniu nr 35 („Z tem łączy się kwestya, z czego lud sporządza zupy, które nazywa barszczem, żurem, oraz kwaszenią, kwasem, chołodcem? Oraz jakie zupy czy potrawy musi lud mieć na wilią i wesele, jak się nazywają i z czego są przyrządzane. W ogóle nazwy potraw ludowych”). Natomiast respondenci oprócz odpowiedzi na to pytanie informacje o roślinach związanych z Bożym Narodzeniem zawarli w swych odpowiedziach na 10 dalszych pytań: nr 1 („Czy pszenica bywa gdzie w kraju odmiennie nazywana (żyto?), jakie odmiany są uprawiane?”), 9 („Jakie odmiany grochu są uprawiane, czy hoduje się koniczynę, wykę, lucernę, sporek, esparcetę, czy inne pastewne i jak je lud zwie inaczej?”), 11 („Owies, jęczmień, kukurudza, nazwy ich różnych odmian. Jeżeli gdzie znana jest ludowi odmiana jęczmienia ryś, proszę o jego kłos. Czy i jakie kasze i pęczaki bywają z nich wyrabiane?”), 12 („Co lud uprawia na swój użytek z warzyw, prócz ziemniaków; co z tego przechowuje na zimę i w jakim stanie? Czy suszy np. karpiele, marchew albo rzepę, czy kwasi kapustę czy też ją dołuje przypiekana? Jak przyprawia te warzywa i jakie z nich robi zupy?”), 16 („Pasternak, pietruszka, chrzan”), 22 („Cebula, szczypiorek, czosnek, łuk, płodźist, czy nazwy te są znane, czy zamiast nich używane są odmienne?”), 23 („W ogóle, czy

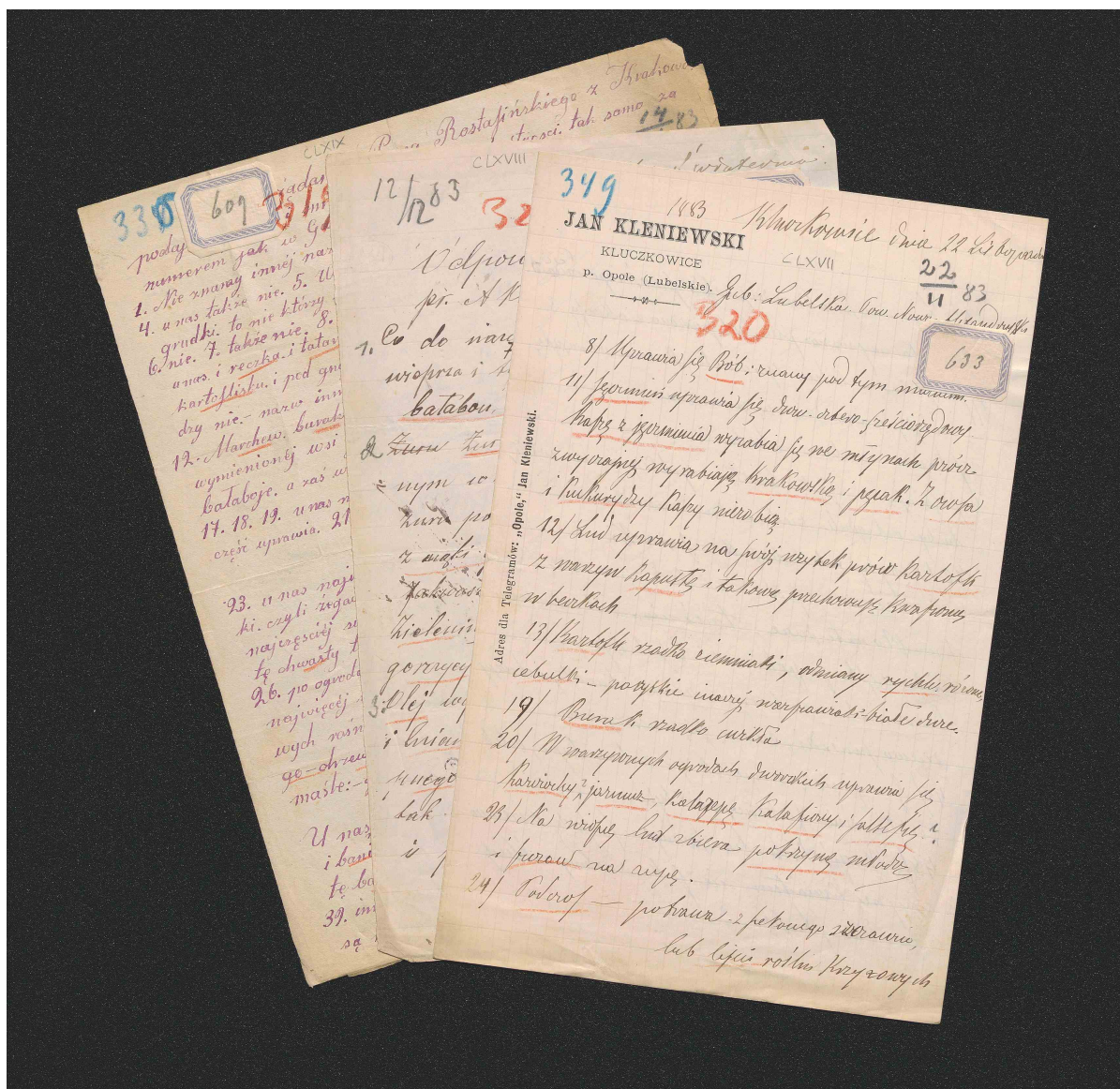

Rycina 1 Kwestionariusz ankiety (pierwsza strona), 4. wydanie (fot. I. Waligórski).

z nadejściem wiosny, zwłaszcza w głodne lata, zbiera lud ziola na pokarm lub zupę i jakie?”, 49 („Czy hoduje oman; rutę, rutkę; boże drzewko; wrotycz; dzięgiel, litwór; lubczyk, lubczek; lawendę, lewandę; majeranek, marjanek; cząbr, cząber; józefek, izop; marunę, marunkę; miętę; szalwię; rumaniek; lebiodkę; bobek; barwinek; czy te rośliny uprawiane są też w pańskich ogrodach?”), 58 („Czy lud do postnej omasty kupuje olej, czy go sam wytłacza i z czego? Len, konopie, mak (szary czy biały),

słonecznik, rzepak. Albo przynajmniej z tradycji jak niegdyś bywało?”) oraz 62 („Jakie ziola zbiera lud na wianeczki poświęcone na Boże Ciało? Jakie wsadza w strzechę w wilię św. Jana lub Zielone Świątki? Do czego tych ziół używa?”) (Rostański, 1883).

Celem artykułu jest opracowanie danych dotyczących roślin związanych ze świętami Bożego Narodzenia, a zawartych w odpowiedziach na ankietę Józefa Rostańskiego z 1883 r.

Rycina 2 Przykładowe listy z odpowiedziami (fot. I. Waligórski).

2. Materiały i metody

Podstawą niniejszego opracowania były listy nadesłane w odpowiedzi na ankietę ogłoszoną przez Rostańskię w 1883 r. Z tych listów wyekscerpowano dane dotyczące roślin (i grzybów) używanych podczas świąt Bożego Narodzenia (Aneks S1) i na tej podstawie sporządzono standardową bazę danych (Köhler, 2016, s. 130). Baza liczyła 77 rekordów (definicja takiego rekordu – patrz Łuczaj & Köhler, 2014, s. 6), spośród których 63 zostały przyporządkowane naukowym nazwom łacińskim. Pozostałych 14 nie zostało zidentyfikowanych z żadnym gatunkiem, ponieważ respondenci użyli nazw zbiorowych: 'grzyby', 'kasza', 'krupy', 'owoce', 'siano', 'słoma', 'warzywa' i 'zboże'.

3. Wyniki

Spośród autorów odpowiedzi na ankietę dane dotyczące roślin używanych w okresie świąt Bożego Narodzenia przesłały 24 osoby, w tym 23 znane z nazwiska oraz osoba podpisana

nieczytelnie, a także nieznaną liczbą parafian, których odpowiedzi nadesłano zbiorczo. Łącznie respondenci ci przesłali 25 listów. Ich autorzy to: Julia Dydyńska, ziemianka z nieistniejącej już dziś wsi Grąziowa nad rzeką Wiar, prawym dopływem Sanu (list z 6 XII 1883 r.), Antoni Gdowski z Lisic nad Nerem, pow. kolski, gub. kaliska (list z 16 IX 1883 r.), M. Groblewski ze Szczawnego koło Sanoka (list z 8 XI 1883 r.), Witold Horodyński (1831–1900)¹ z Niedźwiadki (Ziemia Łukowska), były radca Towarzystwa Kredytowego (list z 26 VIII 1883 r.), Maria Jasińska, ziemianka [?] ze wsi Brus koło Włodawy (list z 9 II 1884 r.), Stanisław Kijeński ze wsi Kądzielna koło Radomyśla, pow. mielecki (list z 1 X 1883 r.), Wilhelm Kloske (1852–1925), ksiądz, sekretarz delegatury przy kościele św. Jadwigi w Berlinie, w przyszłości biskup pomocniczy gnieźnieński (Targ, 1967) (list napisał z Berlina,

¹Lata życia w rękopisach pt. Notatki o koligacji i wspomnienia młodości spisał w roku jubileuszowym MCM Felix Witold Eustachy Horodyński na pamiątkę dzieciom swoim a w szczególności [!] synowi Drowi Witoldowi Horodyńskiemu, Biblioteka Narodowa, Rps akc. 10735. <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?page=10&uid=129903827> (dostęp: 6.01.2024).

14 VIII 1883 r.), Aleksandra Korycińska z Warszawy (list z 5 IX 1883 r.), Antonina Kraszewska (1861–1944), ziemianka z Romanowa, pow. włodawski (*Antonina Zofia Emma Kraszewska*) (list z 4 I 1884 r.), Adam Kubaszewski (1847–1927), ogrodnik zatrudniony w majątku hrabiny Działyńskiej w Gołuchowie (Köhler, w druku.) (list z 20 II 1884 r.), Stanisława z Zioleckich Lewandowska, ziemianka, właścicielka dóbr Jezewo koło Borku w Wielkopolsce (list z 24 VIII 1883 r.), Józef Łęgowski (1852–1930), badacz kultury Pomorza, nauczyciel języka polskiego w gimnazjum w Wejherowie (Bieńkowski, 1973) (list z 29 VIII 1883 r.), Florian Łoziński, zastępca nauczyciela gimnazjum w Przemyśle (list z 20 IX 1883 r.), Iza Milowicz, ziemianka [?] ze wsi Modryniec, pow. hrubieszowski, gub. lubelska (list z 10 XI 1883 r.), Stanisława Okolska, ziemianka [?] ze wsi Dziwle położonej na północny-zachód od Piotrkowa Trybunalskiego (list z 26 IX 1883 r.), Janina Omańkowska (1859–1927), nauczycielka domowa w dworze w Żabikowie pod Poznaniem, w przyszłości redaktorka, działaczka społeczna i polityczna, posłanka na Sejm Śląski (Szymiczek, 1979) (list z 27 IX 1883 r.), Jan Puścion, włościanin ze wsi Rażny, gmina Sadowne, pow. węgrowski, gub. siedlecka (list z 15 III 1884 r.), Józef Szczepanik, nauczyciel z Sędziszowa (list z 21 IX 1883 r.), Konstancja z Terleckich Wawrzynkiewicz, wdowa, akuszerka z Janowa Podlaskiego (list z 26 XI 1883 r.) (*Rycina 3*), Karol Wesołowski, organista ze wsi Wilatowo [obecnie Wylatowo], pow. mogileński (list z grudnia 1884 r.) (*Rycina 4*), Zakrzewscy, właściciele folwarku Ostrowite Trzemeszeńskie (list z grudnia 1884 r.), Ł. Zalewski, ziemianin [?] ze wsi Krzymosze, pow. siedlecki (list z 2 IX 1883 r.), Jan Zieliński, nauczyciel w Collegium Marianum w Pelplinie (Pompecki, 1887) (list z 28 IX 1884 r.) oraz autor lub autorka [podpis nieczytelny] ze wsi Wodniki, pow. stanisławowski (Galicja) (list z 7 XI 1883 r.), a także zbiorcza odpowiedź parafian z Trzemeszna, którą spisał Heintze (może ksiądz?) (list z 12 IX 1883 r.). Jak widać, dla większości autorów brak jest bliższych danych biograficznych.

Wśród autorów listów 5 miało pochodzenie wiejskie lub prawdopodobnie wiejskie (Klose, Kubaszewski, Łęgowski, Puścion, Zieliński), 13 – ziemiańskie i prawdopodobnie ziemiańskie (Dydyńska, Gdowski, Groblewski, Horodyński, Jasińska, Kijęński, Korycińska, Kraszewska, Lewandowska, Milowicz, Okolska, Zakrzewscy, Zalewski), 3 – prawdopodobnie inteligenckie (Omańkowska, Szczepanik i Wesołowski), 1 – rzemieślnicze (Wawrzynkiewicz). Brak informacji o społecznym pochodzeniu jednej osoby (Łoziński). Tak więc co najmniej 21 autorów pochodziło, mieszkało lub pracowało na wsi lub w małych miasteczkach. Dzięki temu znani z autopsji zwyczajnie ludności wiejskiej. Dlatego dane przez nich przesłane można uznać za wiarygodne i pochodzące z pierwszej ręki.

Listy zawierały różną liczbę danych. Najwięcej rekordów – po 11 – nadesłali Konstancja Wawrzynkiewicz (10 gatunków i 1 nazwa zbiorowa) i Adam Kubaszewski (6 gat. i 5 nazw zbiorowych), następnie Karol Wesołowski – 9 (8 gat. i 1 nazwa zbiorowa). Łącznie nadesłano 77 rekordów (średnio 3,08 na jednego respondenta; mediana: 2).

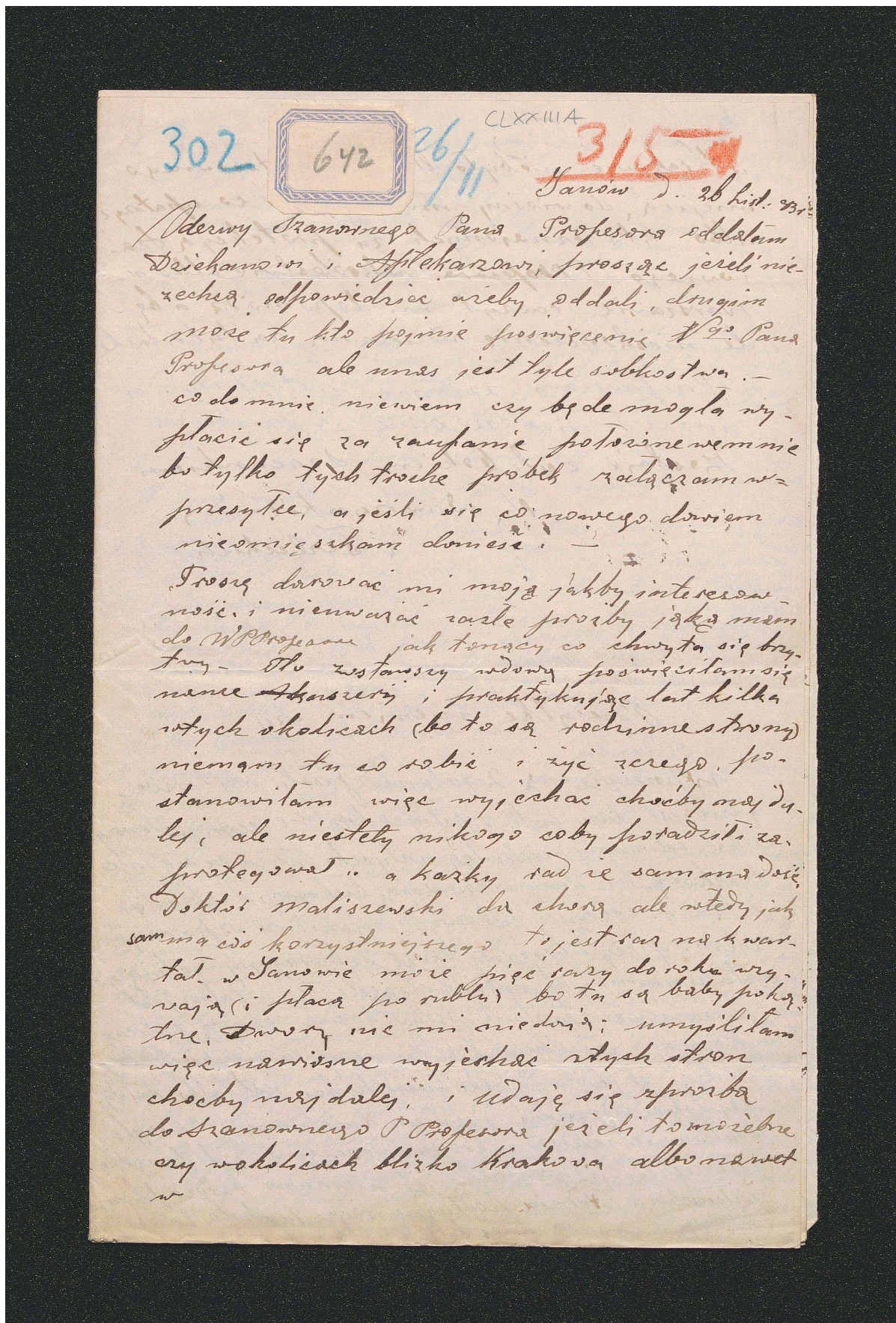
Otrzymane rekordy dotyczą 35 miejscowości i regionów: Bielice (pow. Kutno, gub. warszawska), Bór (koło Radomyśla, pow. Mielec), Brus [obecnie Stary Brus] koło Włodawy, okolice Buczacza i Kołomyi, Czortkowskie, Grąziowa nad Wiarem (pow. Dobromil), janowski powiat, Janów Podlaski, Je-

zewo koło Borku (W. Ks. Poznańskie²), Kaszuby, KądzIELna (koło Radomyśla, pow. Mielec), Kociewie, kozielski powiat (3 mile od Raciborza), Krzymosze (pow. Siedlce), Lisice nad Nerem (pow. Koło, gub. kaliska), Mazury, Modryniec (pow. Hrubieszów, gub. lubelska), Niedźwiadka (Ziemia Łukowska na Lubelszczyźnie), Ostrowite Trzemeszeńskie (W. Ks. Poznańskie), Piotrków Trybunalski (okolice), Pleszew, między Przeworskiem a Łańcutem, Romanów (pow. Włodawa), Rażny (gmina Sadowne, pow. Węgrów, gub. siedlecka), Smyków (koło Radomyśla, pow. Mielec), Szczawne koło Sanoka, Szlejewo pod Gostyniem (W. Ks. Poznańskie), Tarnopolskie, Trzemeszno, Wierzchowiny (koło Radomyśla, pow. Mielec), Wylatowo (pow. Mogilno, W. Ks. Poznańskie), włodawski powiat, Wola Wadowska (koło Radomyśla, pow. Mielec), Zabłocie (pow. Łask, Sieradzkie) oraz Żabikowo pod Poznaniem. Najwięcej danych pochodziło w Królestwa Polskiego (29 rekordów), niewiele mniej z Wielkiego Księstwa Poznańskiego (28), następnie z Galicji (15), znacznie mniej z Prus (4) i Śląska (1).

W nadesłanych odpowiedziach zidentyfikowano 22 gatunki roślin. Było tam też 8 nazw zbiorowych (*Tabela 1*); najczęściej powtarza się *Papaver somniferum* L. – 9 razy, a *Brassica oleracea* L. var. *capitata* L. – 7 razy. Pozostałe taksony pojawiały się w odpowiedziach od 1 do 6 razy. Nazewnictwo stwierdzonych roślin w większości nie odznacza się niczym nadzwyczajnym (*Tabela S1*). Są to powszechnie używane w tamtym czasie nazwy.

W świetle uzyskanych danych *Papaver somniferum* był najpowszechniej używanym gatunkiem w okresie świąt Bożego Narodzenia. Nie wszyscy respondenci podali dokładne sposoby używania maku, jednakże dość często powtarza się informacja o ucieraniu nasienia w misce (prawdopodobnie w makutrze) i uzyskiwaniu tym sposobem mleka makowego. Na Kaszubach i w Wielkopolsce było ono spożywane (pite) podczas wigilii, a w powiatach włodawskim i janowskim dodawano je do kisielu owsianego podawanego z tej samej okazji. Mak dodawano także do wigilijnych klusek, a w okolicach Janowa Podlaskiego – nawet do tartej marchwi. Drugą popularną rośliną była *Brassica oleracea* var. *capitata*: kapustę po wcześniejszym zakiszeniu często gotowano z grzybami na wigilię. W Czorkowskim i Tarnopolskim z liści kiszzonej kapusty robiono gołąbki. Natomiast tylko z Wielkopolski podana została potrawa składająca się z kapusty i grochu. Wydaje się, że współcześnie jest ona znacznie bardziej popularna. Interesujące zastosowania kulinarne miała *Cannabis sativa*: z nasienia konopi w powiecie kozielskim i w Sieradzkim gotowano zupę. W okolicach Janowa Podlaskiego sporządzano ser z mleka konopnego, a w okolicach Przeworska i Łańcuta używano oleju konopnego podczas przyrządzania (smażenia) postnych potraw wigilijnych. Z ziarniaków *Panicum miliaceum* nazywanych pszonem i jagłami gotowano kaszę jaglaną, która w Wielkopolsce spożywana była z grzybami, w okolicach Łańcuta i Przeworska – z suszonymi owocami, a w powiecie stanisławowskim – tylko z suszonymi śliwkami. Równie popularny był *Pisum sativum*: z roztartych nasion grochu gotowano w powiecie mieleckim zupę, a w Wielkopolsce warzono je razem z kapustą. Nasienie grochu służyło także praktykom magicznym. W okolicach Nakła i w powiecie węgrowskim grochem (oraz ziarniakami zbóż) rzucano

²Nazwa jednostki administracyjnej „Wielkie Księstwo Poznańskie” w czasach, gdy Rostafiński rozpiął swoją ankietę, nie była już oficjalnie stosowana, jednakże w odpowiedziach na ankietę jest nadal używana.

Rycina 3 List Konstancji Wawrzynkiewicz, Janów, 26 XI 1883 r. – pierwsza strona (fot. I. Waligórski).

No 35. karsnem narym lud.
 Kiedy się kwiat na surowo
 nakrasi a potem skaretki kroje
 i re rorem mawym gotuje.
 (czyli mgły iajciang. eskarsseong).
 We Wigilię Bożego Narodzenia
 lud miejski wyrwa następujące
 potrawy.
 1. kłuski makiem mielonym rapra-
 miane; 2. kapusta kresowa
 3. jagły na gęsto; 4. groch seablady.
 5. rupa z grochu polnego; 6. suszone
 brukiw. (tak zwane Hechz) 7.
 kupa z tego kupa ze suszonego owca
 8. z gruszek i śliwek; 8. grzyby
 smarowane ^{w oleju} suszone; 9. lednie, albo
 ryby wyrwane byraj.

Rycina 4 Fragment listu Karola Wesołowskiego, Wilatów, XII 1884 r. – odpowiedź na pytanie 35 (fot. I. Waligórski).

w księdza podczas pasterki lub po niej, co miało wpłynąć pozytywnie na wysokość przyszłorocznych plonów grochu (i zbóż). Natomiast w powiecie mieleckim wyławiano nasiona grochu z potrawy wigilijnej i rzucano nimi w sufit starając się, by się przylepiły (przykleiły do sufitu); jeśli się udało, wróżyło to urodzaj w przyszłym roku. W odpowiedziach dość często

można spotkać wzmianki o *Avena sativa*: z ziarniaków owsa w powiatach włodawskim, janowskim i siedleckim gotowano kisiel. W Grąziowej nad Wiarem przygotowywano z owsa żur, zwany przez miejscową ludność „kisyłcia”, a w Niedźwiadce (Ziemia Łukowska) w drugi dzień Bożego Narodzenia, tj. dzień św. Szczepana, podczas mszy kobiety rzucały

Tabela 1 Liczba notowań poszczególnych taksonów roślin.

L.p.	Takson Taxon	Razem Together
1	<i>Allium cepa</i> L.	1
2	<i>Avena sativa</i> L.	4
3	<i>Beta vulgaris</i> L. ssp. <i>vulgaris</i> L.	1
4	<i>Brassica napus</i> L. var. <i>napobrassica</i> (L.) Rchb.	1
5	<i>Brassica oleracea</i> L. var. <i>capitata</i> L.	7
6	<i>Brassica rapa</i> L. ssp. <i>rapa</i> (L.) C.Hartm.	1
7	<i>Cannabis sativa</i> L.	5
8	<i>Daucus carota</i> L. ssp. <i>sativus</i> (Hoffm.) Schübl. & G.Martens	2
9	<i>Fagopyrum esculentum</i> Moench	1
10	<i>Hordeum vulgare</i> L.	2
11	<i>Linum usitatissimum</i> L.	4
12	<i>Panicum miliaceum</i> L.	5
13	<i>Papaver somniferum</i> L.	9
14	<i>Phaseolus vulgaris</i> L.	2
15	<i>Pisum arvense</i> L.	1
16	<i>Pisum sativum</i> L.	6
17	<i>Prunus domestica</i> L.	2
18	<i>Pyrus communis</i> L.	2
19	<i>Ruta graveolens</i> L.	2
20	<i>Secale cereale</i> L.	1
21	<i>Triticum aestivum</i> L.	3
22	<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	1
	Razem	63
	grzyby (gat. niezidentyfikowane)	4
	kasza (gat. niezidentyfikowane)	1
	krupy (kasza, gat. niezidentyfikowane)	1
	owoce (gat. niezidentyfikowane)	3
	siano (gat. niezidentyfikowane)	1
	słoma (gat. niezidentyfikowane)	2
	warzywa (gat. niezidentyfikowane)	1
	zboże (gat. niezidentyfikowane)	1
	Łącznie:	77

w księdza ziarniakami tego zboża, co miało być swoistą pamiętką kamieniowania św. Szczepana. W odpowiedziach na ankietę spotkać można w kontekście świąt także wzmianki

o grzybach, jednakże bez dokładniejszych określeń umożliwiających mykologiczną identyfikację. Grzyby konsumowane były z kiszoną kapustą, kaszą jaglaną oraz smażono je na oleju.

Wzmianki o innych roślinach są rzadsze. Do roślin tych należy *Ruta graveolens*. W Wielkopolsce i Sieradzkim kultywowano zwyczaj wkładania listków ruty (prawdopodobnie suszonych) między warstwy opłatka, którym następnie karmiono bydło. Zaledwie jeden z respondentów wspomniał o konsumpcji *Pisum arvense*: z grochu polnego gotowano zupę wigilijną w miejscowości Wylatowo, pow. Mogilno.

Równie niewiele danych przesłano o świątecznym zastosowaniu snopów siana i słomy: w Wielkopolsce były wkładane pod stół, na którym miała się odbyć konsumpcja potraw wigilijnych. W Sieradzkim natomiast jeden snop słomy stawiano w rogu izby, w której będzie spożywana kolacja wigilijna, a drugi – pod stołem wigilijnym. Słoma z pierwszego służyła następnie do obwiązywania drzew w sadzie w celu zapewnienia urodzaju owoców. Z kłosów wyciąganych spod stołu wrócono.

Linum usitatissimum też spełniał funkcje magiczne. W powiecie sanockim kobiety przychodziły w wigilię do kościoła przepasane lnem (brak informacji, czy chodzi o przędzę lnianą czy o suszone łodygi), co miało zapewnić przyszły urodzaj tej rośliny. W tym samym celu w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego po trzeciej mszy w Boże Narodzenie za odchodzącym od ołtarza księdzem rzucano suchymi łodygami lnu wróżąc z odległości, na jaką kto dorzucił, o przyszłej wielkości roślin.

4. Podsumowanie

W czasach, gdy Józef Rostański ogłosił swą ankietę, wszędzie na ziemiach polskich były jeszcze pieczołowicie kultywowane wielowiekowe zwyczaje związane ze świętami Bożego Narodzenia. Pomimo to, nadesłano niewiele odpowiedzi, w których znalazła się w dodatku dość ograniczona liczba gatunków używanych ówczesnie przez lud w okresie tych świąt. I powodem nie był brak pytania o rośliny wigilijne. Może pora rozpisania ankiety (lato) spowodowała, że niewielu respondentów uwzględniło odpowiednie dane? A może zbyt dosłownie potraktowali pytania o potrawy, na co może wskazywać całkowity brak wzmianek o specjalnych ozdobach przygotowywanych z roślin, a używanych w okresie Bożego Narodzenia, jak podłaźniczki czy pająki?

Aby ocenić znaczenie danych uzyskanych z ankiety Rostańskiego dotyczących roślin okresu Bożego Narodzenia, należy je porównać z późniejszą o blisko 50 lat ankietą etnobotaniczną Adama Fischera (1889–1943), polskiego etnologa, etnografa i folklorystę, której rezultaty ostatnio opublikowano (Kujawska et al., 2016). Respondenci Rostańskiego przesłali informacje dotyczące 22 gatunków. U Fischera jest ich 25 oraz 2 rodzaje. Jednakże jedynie respondenci Rostańskiego przesłali dane o następujących gatunkach (brak ich u Fischera): *Beta vulgaris* L. ssp. *vulgaris* L., *Brassica napus* L. var. *napobrassica* (L.) Rchb., *Brassica rapa* L. ssp. *rapa* (L.) C.Hartm., *Papaver somniferum* L., *Pisum arvense* L., *Ruta graveolens* L., *Secale cereale* L. oraz *Vaccinium myrtillus* L. Różnice w liczbach gatunków oraz w ich zestawie w obu ankietach wynikać mogą po części z faktu, że odpowiedzi respondentów Rostańskiego zawierały informacje o ludowych potrawach i ich składnikach, prawie całkowicie pomijały rośliny używane do bożonarodzeniowych dekoracji pomieszczeń, domów

czy świątyń, a także w różnorodnych obrzędach świątecznych i związanych z nimi wróżbach, podczas gdy ankieta Fischera przyniosła więcej danych o roślinach obrzędowych.

Dane uzyskane przez Rostafińskiego na temat roślin używanych podczas świąt Bożego Narodzenia są zupełnie wyjątkowe. Są to najstarsze dane na temat tej grupy roślin uzyskane praktycznie równocześnie ze wszystkich ziem polskich. Świadczą przede wszystkim o tradycyjnej świątecznej kuchni ludności wiejskiej początku lat osiemdziesiątych XIX w., w mniejszym stopniu – o ludowych zwyczajach o charakterze magicznym tamtego okresu mających zapewnić urodzaj. Dane te z pewnością staną się materiałem referencyjnym w przyszłych badaniach etnobotanicznych.

5. Materiały dodatkowe

Do niniejszego artykułu załączono następujące materiały dodatkowe:

Aneks S1 Odpowiedzi dotyczące roślin używanych w okresie świąt Bożego Narodzenia.

Tabela S1 Nazwy roślin używanych podczas świąt Bożego Narodzenia przesłane przez respondentów Rostafińskiego (w nawiasach kwadratowych moje uwagi P.K.).

Bibliografia

- Antonina Zofia Emma Kraszewska.
<http://www.sejm-wielki.pl/b.php?o=12.312.319>,
<https://kraszewski.wordpress.com/2017/03/10/antonina-kraszewska/>
- Bieńkowski, W. (1973). Józef Łęgowski. In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 18, pp. 353–356). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Gloger, Z. (1900). *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*. J. Fiszer.
- Klinger, W. (1926). Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia. Jej początek i znaczenie pierwotne. In *Wykłady Powszechne Uniwersytetu Poznańskiego*. Uniwersytet Poznański.
- Köhler, P. S. (1986). Józefa Rostafińskiego „Odezwa do niebotaników o zbieranie ludowych nazw roślin”. *Wszelświat*, 87(1), 13–16.
- Köhler, P. (1987). Nieznane materiały Józefa Rostafińskiego do badań nad historią roślin uprawnych w Polsce. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Botaniczne*, 14, 141–154.
- Köhler, P. (1993a). Ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku dotycząca ludowego nazewnictwa i użytkowania roślin w Polsce. *Analecta – Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, 2(2[4]), 89–119. <https://ruj.uj.edu.pl/entities/publication/970f9d8c-71a6-4121-bc1b-5873c72a0d1c>
- Köhler, P. (1993b). Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX wieku na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego. In B. Kuźnicka (Ed.), *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych* (pp. 61–85). IHNOiT.
- Köhler, P. (1993c). Ziołolecznictwo na Rzeszowszczyźnie w XIX wieku w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego. In B. Kuźnicka (Ed.), *Ziołoznawstwo w dawnej i współczesnej kulturze Rzeszowszczyzny* (pp. 119–124). IHNOiT.
- Köhler, P. (2010). Etnobotanika historyczna Żywiecczyny na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego z 1883 roku. In P. Żukowski (Ed.), *Verba volant, scripta manent: księga pamiątkowa dedykowana Mieczysławowi Barcikowi* (pp. 43–63). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Köhler, P. (2013a). Odpowiedź Antoniego Szymańskiego na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 3, 25–30. http://etnobiologia.com/2013/eb3_25-30%20kohler.pdf
- Köhler, P. (2013b). Odpowiedź Romana Gutwińskiego (1860–1932) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 3, 47–53. http://etnobiologia.com/2013/eb3_47-53%20kohler.pdf
- Köhler, P. (2014a). An involuntary ethnobotanist? Józef Rostafiński (1850–1928) and his research in Poland. In I. Svanberg & L. Łuczaj (Eds.), *Pioneers in European ethnobiology* (pp. 149–179). Uppsala University. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:760819/FULLTEXT01.pdf>
- Köhler, P. (2014b). Odpowiedź Adama Wolińskiego (1856–1901) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 4, 117–122. http://www.etnobiologia.com/2014/eb4_117-122%20kohler.pdf
- Köhler, P. (2014c). Odpowiedź Kazimierza Karasiewicza na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego ogłoszoną w 1883 r. dotycząca okolic miejscowości Lwówek, Opalenica i Nowy Tomyśl. *Etnobiologia Polska*, 4, 113–116. http://www.etnobiologia.com/2014/eb4_113-116%20kohler.pdf
- Köhler, P. (2015a). Józef Rostafiński's ethnobotanical enquiry of 1883 concerning Polish vernacular names and uses of plants. *Archives of Natural History*, 42(1), 140–152. <https://doi.org/10.3366/anh.2015.0286>
- Köhler, P. (2015b). Odpowiedź Jana Liszewskiego (1852–1894) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. dotycząca Warmii. *Etnobiologia Polska*, 5, 41–46. http://www.etnobiologia.com/2015/eb5_41-46%20kohler%20liszewski.pdf
- Köhler, P. (2015c). Odpowiedź Władysława Lubomęskiego (1841–1907) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. dotycząca okolic Lwowa. *Etnobiologia Polska*, 5, 47–50. http://www.etnobiologia.com/2015/eb5_47-50%20kohler%20lubomeski.pdf
- Köhler, P. (2015d). The Romantic myth about the antiquity of folk botanical knowledge and its fall: Józef Rostafiński's case. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, 3(1), 99–108. <https://doi.org/10.11590/abhps.2015.1.06>
- Köhler, P. (2016). Rośliny święcone w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 6, 129–190. http://www.etnobiologia.com/2016/eb6_129-190%20kohler.pdf
- Köhler, P. (2017). Rośliny sepulkralne w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 7, 41–74. <http://www.etnobiologia.com/2017/eb7%2041-74%20kohler.pdf>
- Köhler, P. (2018). Etnobotanika Podhala na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. *Etnobiologia*

- Polska*, 8, 39–98. <http://etnobiologia.com/2018/eb8%2039-98%20kohler.pdf>
- Köhler, P. (2019a). Lnicznik siewny (*Camelina sativa* (L.) Crantz) w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 9, 27–36. <http://etnobiologia.com/2019/eb9%2027-36%20kohler.pdf>
- Köhler, P. (2019b). Odpowiedź Marii Hempel (1834–1904) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 9, 17–26. <http://etnobiologia.com/2019/eb9%2017-26%20kohler.pdf>
- Köhler, P. (2021). Etnobotanika zaraz (epidemii) w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 10, 7–20. <http://www.etnobiologia.com/2021/eb10%207-20%20kohler.pdf>
- Köhler, P. [w druku] *Kubaszewski Adam*. In P. Köhler (Ed.), *Słownik Biograficzny Botaników Polskich*.
- Köhler, P., Bystry, A., & Łuczaj, Ł. (2023). Plants and other materials used for dyeing in the present territory of Poland, Belarus and Ukraine according to Rostafiński's questionnaire from 1883. *Plants*, 12(7), Article 1482. <https://doi.org/10.3390/plants12071482>
- Köhler, P., & Zemanek, A. (1986). Józefa Rostafińskiego “Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin i udział w niej Marii Twardowskiej.” *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 31(2), 471–480. [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1986-t31-n2-s471-480/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1986-t31-n2-s471-480.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1986-t31-n2/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1986-t31-n2-s471-480/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1986-t31-n2-s471-480.pdf)
- Kujawska, M., Łuczaj, Ł., Sosnowska, J., & Klepacki, P. (2016). *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych: słownik Adama Fischera* (p. 518, [1]). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Łuczaj, Ł. (2008). Dzikie rosnące rośliny jadalne w ankiecie Józefa Rostafińskiego z roku 1883. *Wiadomości Botaniczne*, 52(1/2), 39–50.
- Łuczaj, Ł., & Köhler, P. (2011). Liście i inne zielone części dziko rosnących roślin w pożywieniu mieszkańców ziem polskich na podstawie ankiet Józefa Rostafińskiego (XIX w.) i Józefa Gajka (XX w.). *Przegląd Historyczny*, 102(4), 733–770.
- Łuczaj, Ł., & Köhler, P. (2014). Grzyby w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszonej w 1883 r. *Etnobiologia Polska*, 4, 7–54. http://www.etnobiologia.com/2014/eb4_5-54%20luczaj%20kohler.pdf
- Łuczaj, Ł. J., Dumanowski, J., Köhler, P., & Mueller-Bieniek, A. (2012). The use and economic value of manna grass (*Glyceria*) in Poland from the middle ages to the twentieth century. *Human Ecology*, 40(5), 721–733. <https://doi.org/10.1007/s10745-012-9513-4>
- Łuczaj, Ł., Köhler, P., Pirożnikow, E., Graniszewska, M., Pieroni, A., & Gervasi, T. (2013). Wild edible plants of Belarus: from Rostafiński's questionnaire of 1883 to the present. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 9. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-9-21>
- Pompecki, B. (1887). *Schul-Schematismus der Provinz Westpreußen: übersichtliche Zusammenstellung sämtlicher ...* (p. 154). Danzig.
- Rostafiński, J. (1883). *Odezwa do niebotaników o zbieranie ludowych nazw roślin*. Druk „Czasu”.
- Semkowicz, W. (1904). Boże Narodzenie w Radłowie (powiat brzeski). *Lud*, 10, 154–167.
- Szymiczek, F. (1979). Omańkowska Janina (1859–1927). In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 24, pp. 59–60). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Targ, A. (1967). Klose Wilhelm Atanazy (1852–1926). In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 13, pp. 10–11). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Christmas plants reported in Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire distributed in 1883

Abstract: Józef Rostafiński (1850–1928), a botanist and professor at the Jagiellonian University in Kraków (then Austria–Hungary), in 1883 announced a survey concerning the local nomenclature and use of plants in the Polish lands. The most complete version of the questionnaire contained queries devoted to approximately 130 species. One question concerned plants used at Christmas time. The present paper examines the information on these plants contained in the responses to the questionnaire. 25 people sent 25 letters containing data on such plants. (77 records referred to 22 species used as ingredients of traditional Christmas Eve dishes, sometimes also in magical practices). Most often, the responses contain data on *Papaver somniferum* L. – 9 times and *Brassica oleracea* L. var. *capitata* L. – 7 times. Information obtained in the survey is the oldest data on this group of plants received from villagers in all Polish lands. They testify not only to the traditional Christmas cuisine of the rural population living in this area but also to its superstitions associated with plants cherished at Christmas time in the 1880s.

Keywords: historical ethnobotany; Poland; Christmas rituals; Polish food